

АРХІРЕЙСЬКИЙ Д. В.

УДК 930.23+94(477)"1917/1921"

"ЩОДЕННИК ПРИКАЖЧИКА" ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ У 1917-1921 РР. НА ПІВДНІ ПОЛТАВЩИНИ

Стаття присвячена джерелознавчому аналізу "Щоденника прикажчика", написаного під час Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. мешканцем повітового міста Кобеляки Матвієм Бобошком. Виокремлюється пласт інформації про динаміку та особливості селянського повстанського руху Південної Полтавщини. Методом співставлення авторських даних з уже відомою історикам інформацією визначається рівень достовірності досліджуваного історичного джерела.

Ключові слова: щоденник, М. Бобошко, Кобеляки, Полтавська губернія, повстанці, махновці.

Статья посвящена источниковедческому анализу "Дневника приказчика", написанного во время Первой мировой войны и Украинской революции 1917-1921 гг. жителем уездного города Кобеляки Матвеем Бобошко. Выделяется пласт информации о динамике и особенностях крестьянского повстанческого движения Южной Полтавщины. Методом сопоставления авторских данных с очень известной историкам информации определяется уровень достоверности исследуемого исторического источника.

Ключевые слова: дневник, М. Бобошко, Кобеляки, Полтавская губерния, повстанцы, махновцы.

The article is devoted to the analysis of sources "Diary clerk", written during the First World War and the Ukrainian revolution of 1917-1921. Kobeliaky county town resident Matthew Boboshko. Singled out layer of information on the dynamics and characteristics of peasant insurgency South Poltava. The method of comparison copyright data very famous historians to determine the level of reliability of the information researched historical source.

Keywords: diary, M. Boboshko, Kobelyaky, Poltava province, rebels, rebels of Makhno.

2005 року полтавською фірмою "Барз Інк." було видано "Щоденник прикажчика" (далі - "Щоденник"), підготовлений місцевими ентузіастами Ю. Погодою та Ю. Попругою [9]. Автор "Щоденника" - міщанин повітового міста Полтавської губернії Кобеляки Матвій Титович Бобошко, який, переживаючи буремні події доби революції 1917-1921 рр., ретельно нотував їх на папері.

Упорядники "Щоденника" (хоча себе вони називають авторами книги) не є професійними істориками: один з них - Ю. Погода - журналіст-літератор, інший - Ю. Попруга - краєзнавець Кобеляччини і, за основним родом занять, пожежник. Відсутність професійно-історичних навичок негативно позначилося на оформленні і рівні забезпечення видання науково-історичним інструментарієм: книга має передмову [9, с.

3-21] та післямову [9, с. 263-283], підготовлені упорядниками; їхнього ж авторства примітки [9, с. 21, 22] з поясненням філологічно-редакторських аспектів підготовки "Щоденника" до друку, а також Post Scriptum [9, с. 283-294], який, по суті, є продовженням післямови. Видання рясніє чисельними ілюстраціями (фото, поштові відкритки описуваного у "Щоденнику" часу, мапи), проте не містить жодних наукових коментарів, без яких дане історичне джерело явно втрачає свою цінність.

Відсутність коментарів позбавляє читачів можливості, по-перше, об'єктивно, саме з наукових, а не сентиментально-ліричних позицій оцінити описані автором нарративу факти й особисті його погляди на ті чи інші події, а по-друге, грамотно і точно вписати події, описані кобеляцьким прикажчиком, у загальний контекст Української революції 1917-1921 рр.

Є підстави припустити, що деякі власні внутрішні переконання упорядників видання, висловлені ними у передмові та післямові, унеможливили розробку добротного наукового коментаря цього цінного й оригінального історичного джерела. Упорядники явно сумують за минулим і величчю Російської імперії, яка зникла у вихорі революції [9, с. 3, 9]; вони фактично не відокремлюють у своїх поглядах Україну від Росії [9, с. 9], а під "вітчизняним" відверто мають "російське" [9, с. 12]. Крім того, можна помітити їх несхвальне ставлення до демократії [9, с. 11] і реформування [9, прим. на с. 263] як таких. Водночас, треба визнати, упорядники мають явну симпатію до автора "Щоденника", його родинного, професійного, сусідського середовища, до його життєвого досвіду. Відчувається симпатія й до Кобелячини та мешканців краю та повітового міста початку ХХ ст. у цілому. Проте, на жаль, підозра автора цієї статті щодо прихованого українофобства упорядників видання знаходить підтвердження. Ю. Погода, наприклад, як літератор-історик співпрацює з деякими російськими сайтами, які

"спеціалізуються" на розбудові "русского мира", відзначаючися відвертими ксенофобією, шовінізмом, чорносотенством [11; 12]. Упорядник "Щоденника" себе особисто вважає малоросом, у 2013 р. виступав з відвертим шельмуванням Київського Майдану.

Тому, вочевидь, і не дивно, що упорядники ні в передмові, ні в післямові свого видання ніяк не помічають національний контекст Української революції 1917-1921 рр.; єдиним наповненням революції для них є жорстка дихотомія "білі/червоні" і перші їм відверто подобаються. Зрозуміло, що розробка наукових коментарів об'єктивно б змусила упорядників вийти за межі цієї комфортної для них дихотомії.

Тим не менш, історичне джерело залишається історичним джерелом і тому потребує джерелознавчого аналізу, адже до цього часу "Щоденник" не опинявся під дослідним мікроскопом історика. Між тим, цей нарратив містить різнопланову інформацію, яка може і повинна зацікавити будь-якого дослідника, що спеціалізується на проблемах революції 1917-1921 рр. Утім, автор даної статті не має за ціль повний такий джерелознавчий аналіз - мета суто локальна: дослідити ту частину тексту, яка містить інформацію про селянський повстанський рух на території Кобеляцького повіту під час революції.

Автор "Щоденника", М. Бобошко, народився 1888 року, під час світової війни був мобілізований до царської армії, отримав за мужність георгіївський хрест, був поранений, лікувався у петроградському шпиталі. Очевидно ще до 1917 р. він повернувся до рідних Кобеляків, де і пережив усі події, пов'язані з революцією 1917-1921 рр. М. Бобошко мав професійне відношення до торговельної галузі, тому упорядники називають його прикажчиком. Проживаючи у Кобеляках, він неодноразово у професійних справах виїздив не тільки за межі рідного повіту, а й України. Його фронтний і професійний досвід

зумовлювали постійний потяг до інформації, прикажчик відстежував новини, чутки, ретельно занотовуючи їх до свого щоденника. Більше того, він намагався осмислювати почуте, сформувані власне бачення ключових подій революції. Хоча М. Бобошко не стільки учасник, скільки спостережливий очевидець того, що відбувалося навколо нього, насамперед у рідних Кобеляках, тим не менш, він чудово орієнтувався у тогочасних реаліях.

М. Бобошко - міщанин і його підприємницька діяльність мала в цілому опосередковане відношення до села. Тому його записи містять мінімальну інформацію щодо життя тогочасного українського села. Відчувається, що воно йому нецікаво. Проте, зрештою він починає усвідомлювати, що аграрно-селянська складова революції настільки потужна, що так чи інакше впливає на загальний хід подій у країні. Записи про селянський повстанський рух, що фактично охопив терени всієї України, стають більш частими на сторінках щоденника кобеляцького прикажчика. Цікаво спостерігати за динамікою зміни авторських поглядів й оцінок щодо повстанства.

Перший запис М. Бобошка, який датується жовтнем 1917 р. і має відношення до аграрно-селянської проблематики, стосується найважливіших процесів, що відбувалися в тодішньому українському селі: "...В деревнях полная анархия, грабят и жгут помещиков" [9, с. 102]. Автор щоденника, таким чином, свідчить про початок "чорного переділу", коли селяни, користуючись беспорядністю і петроградського, і київського політичних режимів, самотужки почали перерозподіл наявного в країні земельного фонду. Позаяк такий перерозподіл відбувався поза правовим полем, процеси об'єктивно набували деструктивного вигляду. М. Бобошко, не знайомий близько з реаліями сільського життя, отримував відповідну інформацію або з чуток, або з міських газет, кореспонденти яких у цілому

також були мало обізнані в аграрній проблематиці.

Наступна згадка про ситуацію в селі датується аж початком червня 1918 р., що свідчить про незначне зацікавлення кобеляцького прикажчика сільськими проблемами. М. Бобошко записує, що "в уезде происходят страшные убийства и пожары, вырезают целые семьи. Помещиков грабят и жгут, поступают зверски, живьем сжигают" [9, с. 131]. Йдеться про час Гетьманату з його консервативною аграрною політикою, складовою якої стала поміщицька реваншистська реакція на попередній селянський "чорний переділ". У відповідь українські селяни влітку 1918 р. розпочали справжню війну проти своїх соціально-економічних антагоністів та гетьманського режиму.

Дуже швидко селянський рух набув такого масштабу, що про нього заговорило й місто. У серпні 1918 р. М. Бобошко, зокрема, повідомляє, що в його Кобеляцькому повіті "тревожно, ...появились банды большевиков или разбойников, грабят и убивают..." [9, с. 138]. Очевидно, що після першого нашестя російських більшовиків до України (кінець 1917 - початок 1918 рр.) радикальні течії революції пов'язувалися тут з іменем більшовиків. Проте, у дійсності повстанці, що діяли на півдні Полтавщини, могли і не мати до більшовиків жодного відношення. Очевидно, що повстанський рух на Кобеляччині набував влітку 1918 р. системного і затяжного характеру. М. Бобошко повідомляє, що "около Хорошков появилась банда разбойников до 2 000 ч./еловек/, именующих себя "большевиками", и сожгла несколько экономий; немцы послали целую дивизию и 3 эскадрона кавалерии с орудиями, и часть банды была уничтожена, а часть рассеяна" [9, с. 138]. Як бачимо, автор щоденника свідчить і про військову допомогу гетьманському режимові з боку німецького військового командування, що автоматично

перетворювало селянський протест на боротьбу з іноземною інтервенцією.

Програш Німеччини з Австро-Угорщиною у світовій війні зумовив необхідність виведення військових контингентів цих держав з території України. Вже в середині листопада 1918 р. кобеляцький прикажчик помічає, що "немцы собираются уходить; везде неспокойно", а натомість активізувалися місцеві повстанці: "Новомосковск занят повстанцами, которые идут на Царичанку" [9, с. 151].

Цікаво спостерігати, як М. Бобошко намагається розібратися в нюансах повстанського руху, ретельно добираючи необхідні терміни, аби зробити адекватні записи. 15 листопада він, наприклад, записав, що "Полтава занята повстанцами; ... Полтаву занял помошник Петлюры Шинкаренко", а вже 17-го, - що "в Полтаве власть захватила Украинская Директория, именно части отряда Балбачана... У нас (Кобеляках. - Авт.) пока настроение тревожное, власть в руках банд" [9, с. 151]. Отже, у Полтаві - повстанці, які представляють Директорію УНР, а в Кобеляках - поки що бандити. Щоправда, наступний запис свідчить про те, що М. Бобошко починає ототожнювати повстанців-бандитів виключно із більшовиками: "...Везде и в городе грабежи и разбои усиливаются; власть бездействует, да ее почти и нет. Большевизм усиливается..." [9, с. 153].

У грудні 1918 р. на територію України з боку Росії увійшли підрозділи Червоної армії. Це означало, що комуністичний уряд В. Леніна не вважав Директорію УНР законною владою України, тому й розпочав проти неї війну.

У січні 1919 р. кобеляцький прикажчик уперше згадує у своєму щоденнику про Н. Махна. До Кобеляків дійшла чутка про те, що "Екатеринослав разрушен разбойничьей шайкой Махно и большевиками, которые, заняв город, разграбили его, но республиканские части взяли обратно город и уничтожили массу

разбойников" [9, с. 155]. Не дивлячись на те, що Кобеляцький повіт буквально сусідив з Катеринославською губернією (відстань між сучасними Дніпропетровськом і Кобеляками нараховує приблизно 116 км), в умовах військових дій інформація, вочевидь, поширювалася не дуже швидко: про т. зв. Катеринославську експедицію махновців, яка відбувалася протягом 27 грудня 1918 р. - 1 січня 1919 р., М. Бобошко здійснив запис лише 10-11 січня 1918 р. Як бачимо, прикажчик із Кобеляків у цей час однозначно трактує махновців як розбійників, а вояцтво УНР ототожнює із силами правопорядку.

Негативне ставлення М. Бобошка до махновців можливо пояснюється браком доступної для нього інформації про них, хоча в цілому він демонструє цілком адекватне розуміння ситуації в країні. 13 січня, проводжаючи за старим стилем 1918 рік, М. Бобошко виклав у щоденнику досить тверезі погляди щодо причин селянського повстанського руху в Україні. На його думку, внаслідок державного перевороту, здійсненого у квітні 1918 р. П. Скоропадським, "консервативная партия подняла голову и, пользуясь поддержкой немецких войск, разогнала деревенские комитеты и стала применять репрессии к крестьянам; мало того, были посланы карательные отряды, которые жестоко расправлялись с заподозренными в прежнем своеволии крестьянами. Это вызвало сильное озлобление против гетмана, несмотря на то, что новому правительству удалось кое-как наладить жизнь" [9, с. 155, 156].

Не обійшов М. Бобошко увагою антибільшовицьке повстання Н. Григор'єва, що спалахнуло у травні 1919 р. 12/13 травня він записав, що "командующий большев./истской/ армии Григорьев поднял возстание против правительства; он, говорят, требует уничтожения чрезвычайек, коммуны и евреев, им уже взят Кременчуг и он идет на Полтаву и Кобеляк..." [9, с. 176]. Слід визнати, що в даному випадку кобеляцький прикажчик був не тільки добре, а й швидко

поінформований. Н. Григор'єв, що підняв повстання проти більшовиків 7 травня у Єлисаветграді, вже 12 травня був у Кременчуці, встановивши контроль над переправою через Дніпро. Звідси формування повстанців повели наступ уздовж залізничної лінії Кременчук - Полтава. М. Бобошко повідомляє про паніку, яка охопила кобеляцьких комуністів, про бій між григор'євцями і червоними, що стався 14 травня між станціями Ганівка та Кобеляки, про репресії більшовиків у Кобеляках перед відступом із міста, нарешті, про зайняття повстанцями ст. Кобеляки 15 травня [9, с. 176, 177]. Григор'євці у самих Кобеляках так і не з'явилися. І вже 17 травня М. Бобошко занотував, що "...отряд Григор'єва отступил к Кременчугу", а 19-го у Кобеляках говорили про відступ повстанців й за Дніпро [9, с. 177]. А за тиждень прикажчик уже фіксував факт ліквідації повстання Н. Григор'єва. Він записав, що радянським урядом "голова Григор'єва оцenenа в 100 000 р., а его помошников в 50 000 р.", особисто вважаючи, що "это уже грубо и варварски, и недостойно истинного народного правительства" [9, с. 179].

Повстання Н. Григор'єва і селянський повстанський рух проти більшовиків відчутно погіршили позицію останніх у їх принциповому протистоянні з білогвардійцями, в тому числі у Донецькому басейні, де союзниками червоних від лютого 1919 р. були махновці. Наприкінці травня формування денікінців перейшли у загальний наступ на широкому фронті від Азовського узбережжя до Волги. Якись відголоски про запеклі бої між махновцями і білими у Приазов'ї, вочевидь, дійшли й до Кобеляків. Принаймні 18/20 червня М. Бобошко зазначив у щоденнику, що "на деникинском фронте идут упорные бои" [9, с. 181, 182].

До середини літа фронт наблизився до Полтавщини. 30 червня 1919 р. білі козаки А. Шкура захопили Катеринослав. Кобеляччина знову стала на деякий час прифронтовою зоною. 7/9 липня М. Бобошко

констатував, що "... в уезде плохо, (большевики) забирают хлеб и скот" [9, с. 184]. Тим самим він засвідчував, що, навіть зазнаючи поразку від білих, червоні не припиняли грабувати українських селян.

Проте й прихід білих на Полтавщину не приніс місцевому населенню спокій. Нездатність режиму А. Денікіна вирішити в інтересах селянства аграрну проблему зробила відносини між білими та українськими селянами такими ж нестерпними, як і відносини останніх із більшовиками перед тим. 27 вересня 1919 р. повстанська армія Н. Махна, притиснута підрозділами генерала Я. Слащова під Уманню, здійснила прорив і взяла напрям на Катеринославщину, беручи під свій контроль значні території Нижнього Подніпров'я. Прорив махновців активізував й повстанців Полтавщини, що не залишилося не поміченим М. Бобошком, який 19 жовтня записав, що "в уезде очень неблагополучно, появились банды разбойников. В Полтаве был бой, городом овладела шайка бандитов..." [9, с. 200]. Чекаючи чогось подібного в Кобеляках, прикажчик днем пізніше зазначав, що "в городе очень напряженное состояние, ожидают набега разбойников. В Сенжарах... уже появились..." [9, с. 200]. Нарешті у 20-х числах жовтня він занотував: "...В уезде появилось много повстанцев и бандитов... На Полтаву опять был налет грабителей..." [9, с. 200].

Як бачимо, міському жителю М. Бобошку, очевидному прихильнику правопорядку, який після кількох місяців перебування під владою білих звик асоціювати з правопорядком саме останніх, було явно некомфортно в умовах продовження селянської війни. Водночас він явно розумів суть тих проблем, що їх мало тодішнє селянство, і в цілому визнавав справедливість їхнього незадоволення тим чи іншим політичним режимом. Ось звідки невизначеність автора "Щоденника" у відповідній термінології: "повстанцями",

"бандитами", "розбійниками" він називає, по суті, одних і тих самих людей.

У записках за 23-29 жовтня 1919 р. М. Бобошко вдруге згадував у своїх записках Н. Махна, зазначаючи, що "Екатеринослав занят, говорять, шайкой Махно" [9, с. 200]. Дійсно, з 9 жовтня Катеринослав був блокований з півдня 13-м піхотним полком Револуційної повстанської армії України (махновців). Використовуючи військові хитрощі, махновцям вдалося 28 жовтня відбити місто у білих [6, с. 315, 329]. Як бачимо, звістка про цю подію у Кобеляки дійшла напрочуд швидко, і було б цікаво дізнатися про джерело інформації, яким тоді користувався прикажчик.

Листопад-грудень 1919 р. - час максимально жорсткого протистояння білих і махновців у Подніпров'ї. М. Бобошко демонструє на сторінках щоденника неабияку поінформованість щодо цього, фіксує будь-які відомі йому звістки із села. З листопада він записав, зокрема, що на повітовий центр "напали повстанці, і овладели им, наша стража отступила; едва они овладели городом, как въехал их обоз, подвод пятьсот, и все на волах; но они, не останавливаясь, прошли через город, направляясь через Екатеринославский мост; отдельные кучки /их/ начали грабить интеллигенцию и евреев" [9, с. 201]. М. Бобошко цього разу доволі детально описав цих повстанців (до речі, слід звернути увагу на заміну терміна "бандити" на "повстанці"; очевидно, прикажчик або поволі змінював своє ставлення до цієї складової революції, або у своїй свідомості здійснив якусь класифікацію видів повстанського руху, і "повстанцями" тепер називав місцевих озброєних протестантів на відміну від немісцевих "бандитів"), називаючи навіть їх місцевого лідера: "повстанцы почти все наши, и предводитель их Яков Огий; как только они вошли в город, то выпустили арестованных; а через некоторое время грабители ограбили и убили смотрителя арестного дома Сычева и одного из сторожей" [9, с. 201].

Місцевий уродженець Я. Огий, командує т. зв. Полтавською повстанською бригадою, у цей час був фактичним союзником махновців [6, с. 316]. Ще у жовтні 1919 р. формування Огія форсувало Дніпро, продовживши боротьбу проти білих у Лівобережному Надпоріжжі. Пройшовши на початку листопада Кобелячину, Огий залишився оперувати на Полтавщині до приходу сюди з Росії Червоної армії. В цей час він розірвав з махновським рухом і перейшов на бік більшовиків, що дозволило йому у 1920 р. стати головою Кобеляцької повітової виборчої комісії, головою повіткому КП(б)У та повітвиконкому [8].

Білі були стурбовані спробами повстанців, насамперед махновців, закріпитися у Південній Полтавщині, тому доклали максимальних зусиль, аби витіснити їх на Правобережжя. У міжріччі Ворскли та Орелі розгорнулися бої. Переможний для білих бій під Бродщиною зафіксовано М. Бобошком у записі від 4 листопада [9, с. 201]. У другій половині листопада стався явний, хоча й тимчасовий, злам у цьому протистоянні на користь білих: повстанці або переходили на інший бік Дніпра, або йшли у тил білих партизанити.

Щоденникові записи М. Бобошка цього часу видають симпатії автора до білих, що може означати банальну його невіру у те, що селянські повстанці у принципі здатні принести лад і спокій. Крім того, у свідомості місцевого міського жителя махновці до цього часу асоціювалися із більшовиками, адже полтавчани навряд чи помітили протистояння Махна і червоних у період червня-серпня 1919 р., яке локалізувалося тоді здебільшого територією Північної Херсонщини. Тому й не дивно, що 19-21 листопада того ж року кобеляцький прикажчик занотував у щоденнику ніби із задоволенням, що "банды Махно разбиты, и остатки их занимаются грабежом и убийствами в уезде" [9, с. 202]. Згадка про здійснення повстанцями грабунків і вбивств для автора записів, очевидно, не просто

констатація фактів, а скоріше намагання обґрунтування власної позиції, мовляв, він не з тими, хто вбиває й грабує. А між тим, як відомо, біле вояцтво вдавалося до пограбувань цивільного населення і відвертих репресій не менш, ніж інші конфліктуючі сторони [Див.: 2]; М. Бобошку про таке згадувати відверто некомфортно.

І все ж закріплення білих у пониззі Ворскли й Орелі (стратегічно важливо було контролювати переправи через Дніпро у Катеринославі й Кременчуці, як і територію між ними) ознаменувало хвилю репресій проти повстанців, що не могло, у свою чергу, не радикалізувати це протистояння. 22-26 листопада М. Бобошко стурбовано зазначав, що у його рідних Кобеляках за останні дні було розстріляно багато "арестованих большевиков и бандитов; банды продолжают свирепствовать, и команды не могут с ними справиться" [9, с. 202]. Прикажчик явно піддається песимістичним настроям: "кругом банды возстанцев; на фронте дела добровольцев плохи..." [9, с. 202].

На фронті протистояння білих і червоних на цей час дійсно відбувся злам на користь останніх. Частини Червоної армії стрімко наближалися від кордонів Росії до Полтавщини та Катеринославіщини. Звістки про це збуджували загальну атмосферу регіону, і повстанці продовжували турбувати білих. Протягом 1-4 грудня М. Бобошко робить відповідні записи: "В городе очень тревожно; говорят, что недалеко банда, которая наступает на Кобеляки"; "...говорят, что банда ушла на Сенжары"; "...говорят, что идет банда из Соколки" [9, с. 203]. Нарешті 5 грудня прикажчик записав, що "ночью город (Кобеляки) заняли повстанцы; ночью они убили помещика Товстолужского, его жену и дочь, а также хозяина кварт./иры/ Андрузского и его жену и трех прислуг..." [9, с. 203]. На білий терор повстанці відповідали власним. Крім того, як повідомляв М. Бобошко, повстанці обклали контрибуцією місцеву буржуазію [9, с. 204]. 16?17 грудня прикажчик записав, що "в город пришли новые повстанческие части Огия;

грабежи продолжают..." [9, с. 206]. Повстанська бригада Я. Огія йшла в авангарді наступаючих червоних.

Очевидно, з осені 1919 р. кобеляцький прикажчик намагався осмислити сутність того, що відбувалося у Дніпровському Надпоріжжі у цей час. Також очевидно, що махновці справили на нього певне враження: М. Бобошко розуміє, що вони перетворилися на самостійну політичну силу. На початку 1920 р. далекий від політики автор "Щоденника" занотував цікаві спостереження щодо участі у поточних подіях анархістів України: "Началась новая борьба анархистов со всеми: с белыми, красными, петлюровцами и вообще со всякой властью" [9, с. 210]. Слід зазначити, що М. Бобошко вперше у своїх записах помічає анархістів, що дозволяє зробити два важливі висновки. По-перше, після приєднання частини українських повстанців, які протистояли білим, до більшовиків, у збройному протестному русі, що продовжував боротьбу проти "диктатури пролетаріату", помітне місце займала анархістська ідеологія. По-друге, місцеві повстанці, які восени 1919 р. пристали до махновців, певною мірою поділяли цю ідеологію. Отож, не дивно, що в січні 1920 р., на "старий" Новий рік кобеляцький прикажчик поділився із щоденником такими висновками щодо махновців: "...Среди большевиков, особенно украинцев, начался раскол: Махно, прежний приверженец Советской Власти, объявил новое положение вещей, а именно: анархию. Долой всякую власть, Да здравствует Украинская Безвластная Федерация! Высшее право, право восстания! Повстанцы-махновцы сначала шли рука об руку с Российскими большевиками, а затем российск./ие/ большев./ики/ начали разоружать повстанцев, и кой-где начались кровавые столкновения..." [9, с. 213].

Як би там не було, під тиском Червоної армії махновські формування, які і репрезентували в Україні анархізм, були змушені розпускатися (хоча б і тимчасово)

або переходити до партизанських методів боротьби, тепер вже проти більшовиків. У останніх виникали ілюзії, що вони нарешті стануть господарями становища. З такої позиції - позиції сили - вони почали вибудовувати відносини з українським селянством, у цілому ігноруючи власні помилки попереднього року. Навіть такий обиватель, як М. Бобошко, помітив цю тенденцію. Місцева більшовицька влада Кобеляків, за його даними, одержала від керівництва телеграму "о том, что если крестьяне не дадут хлеба, то взять силой. Будут посланы карательные отряды с артиллерией" [9, с. 218].

Як наслідок, протистояння більшовицького режиму й українського селянства продовжилось. У Кобеляках активізація повстанського руху стала помітною із травня 1920 р. М. Бобошко на початку місяця записав, що "на станции... было нападение на красноармейцев, и нескольких человек их убили бомбами..." [9, с. 223]. Циркулювали чутки про те, що Київ, Черкаси, Хорол зайняті поляками та петлюрівцями. Дійсно, весняний польсько-український наступ проти червоних не міг не активізувати повстанців по всіх теренах України. Кобеляцький прикажчик у щоденникових записах за 8-26 травня зазначав: "В Хорошках появился повстанческий отряд, который напал на проходящие части красноармейцев и убил много их. Посланные части, с артиллерией, бились несколько дней и, кажется, результата никакого, хотя они /большевики/ говорят, что все ликвидировано. Против 25-го предполагалось возстание, и нападение на город повстанцев, но все прошло благополучно" [9, с. 223]. Відповідно до даних полтавського історика В. Ревегука, перемогою у бою проти червоних під Хорошками відзначилися повстанці отамана Мошенського [10]. Наприкінці травня М. Бобошко знов фіксує у щоденнику, мовляв, "говорят, что в уезде много повстанцев" [9, с. 224].

Відверто дивує рівень поінформованості мешканця провінційного містечка щодо загальноукраїнських подій того часу. На початку червня 1920 р. він вже знав, наприклад, що поляки залишили Київ і почали відступати, а білі, натомість, почали наступ з Криму. Порядок фіксації подібної інформації у щоденнику М. Бобошка свідчить про усвідомлення автором взаємозв'язку між подіями на основних фронтах війни та активізацією повстанського руху в регіонах. У записі за 1-17 червня прикажчик, зокрема, зазначав, що у його рідному повіті "вспыхнули возстания, которые пока подавляют вооруженной силой, идут много солдат, которых розсылают по уезду для усмирения" [9, с. 224]. Червоні розпочали мобілізацію місцевих чоловіків, аби забезпечити ефективність бойових дій на своїх чисельних фронтах.

З точки зору кобеляцького обивателя, активний опір повстанців діючій владі заважав нормалізації життя. Констатуючи на початку липня, що в "в уезде неспокойно, масса повстанцев", він задається риторичним питанням, мовляв, "когда оно уж успокоится"? Повстанцям, за даними М. Бобошка, вдалося в цей час завдати удару місцевій більшовицькій міліції, вбивши "6 чел. милиционеров с агентом милиции Степанченком" [9, с. 228]. Буквально через п'ять днів у щоденнику з'явився новий запис: "В уезде неспокойно; нашли трупы 5 чел. побитых" [9, с. 228]. А 10 липня М. Бобошко констатував, що "часа в 2 ночи началась сильная ружейная и пулеметная стрельба, которая продолжалась до 3 ч., а затем все стихло; утром узнали, что на город было нападение повстанцев, но их отбили" [9, с. 228]. За деякими даними, у липні 1920 р. найактивнішими повстанськими отаманами на Кобелячині були Матяж, Живодер(-ов), а з початку серпня й А. Левченко, загонами яких сукупно нараховували до 1 800 бійців [6, с. 427; 10].

Про переляк кобеляцьких комуністів внаслідок раптового нападу повстанців, описаного М. Бобошком, свідчить їх реакція

post factum: вони заарештували до 30 заручників із числа місцевих жителів [9, с. 229]. Взяття заручників було звичайною і масовою практикою правлячих більшовиків у боротьбі проти українського повстанства [Див.: 3].

26-30 липня 1920 р. М. Бобошко вкотре записав у щоденнику: "Все время очень тревожно; ходят слухи, что кругом города много повстанцев..." [9, с. 231]. До Кобеляків також дійшли чутки про те, що "Махно вошел в соглашение с Врангелем и они / совместно/ начали наступление" [9, с. 231]. Слід визнати, що чутки про союз Н. Махна і П. Врангеля, нібито укладений влітку 1920 р. проти більшовиків, були доволі популярними на той час. Немає сумніву, що це було на руку саме комуністам: таким чином вони сприяли дискредитації обох своїх політичних опонентів.

Внаслідок рейдування Особливої групи військ Ради революційних повстанців України (махновців) на чолі із самим Н. Махном по теренах Південної Полтавщини [7, с. 385-387, 411-414], Кобеляки ввечері 30 липня були оголошені в облоговому стані. Наступного дня М. Бобошко записує: "Сегодня утром послышалась орудийная стрельба со стороны Кишенки; в городе тревога, базар разбежался; готовятся к эвакуации города. В час дня получилось сообщение, что отряд красных под Переволочной разбит отрядом Махно. Сейчас же город (Кобеляки. - Авт.) был оставлен властями, выехали на ст.(анцию) Лазарет, Упродком, Военком и др." [9, с. 231]. Слід зазначити, що у плани махновського командування захоплення Кобеляків не входило. Махновці увійшли на територію Кобеляцького повіту через Царичанку і, обійшовши повітовий центр з півдня, вирушили до гирла Ворскли, де планували форсувати цю притоку Дніпра. Саме сюди червоні стягували свої сили, аби блокувати і, за можливості, знищити Особливу групу махновців. Повстанці провели переможні для себе бої - 30 липня під Орликом і 1 серпня, після переходу Ворскли, під Кишеньками [7,

с. 386]. Обходячи Кобеляки із заходу, махновці пробивалися на північ, углиб Полтавщини.

Подальша інформація, яку М. Бобошко фіксував у щоденнику, має цінність для дослідження бойової складової махновського руху. Він, зокрема, повідомляє, що 31 липня "часа в 3 пришли в город ушедшие на Кишенку части, и много подвод; подводчики говорят, что недалеко махновцы; а солдаты рассказывают, что их разбили два полка, и они потеряли до 1000 чел. Противник, т. е. махновцы, сильно вооружены. Жизнь в городе замерла" [9, с. 231]. Вранці 1 серпня військові формування червоних виступили із Кобеляків на Соколки, а 2 серпня до міста повернулися більшовицькі державні установи. М. Бобошко, зібравши до купи всі чутки і перекази, з'ясував, що "Переволочна и Кишенка были заняты Махно, и там был сильный бой. Махно разбил красных, но на город не наступал, а двинулся на Кременчуг, наши же власти испугались и удрали из города" [9, с. 231, 232].

19-21 серпня, повертаючись від Зінькова, Особлива група махновців пройшла Кобеляцький повіт у зворотному напрямку. 19 серпня повстанці перейшли залізничну лінію Кременчук - Полтава, через села Підгорівку, Пригарівку, Коваленківку вийшли на берег Ворскли між Лучками і Правобережною Соколкою. Форсувавши наступного дня річку, махновці вже 21 серпня досягли Царичанки й Бабайківки на Орелі [7, с. 388, 389]. М. Бобошко швидко відреагував на цей рейд на сторінках "Щоденника". 23-25 серпня 1920 р. він записав, що "через город прошло много войск на Царичанку, где находится, говорят, Махно" [9, с. 233]. Повстанці не прийняли бій під Царичанкою, продовживши марш на Донщину. Партизанська боротьба махновців тривала до кінця вересня, доки справи червоних у протистоянні з врангелівцями у Північній Таврії та Приазов'ї не стали кепськими. 27 вересня махновці уклали з більшовиками перемир'я, сподіваючись на

повноцінний політико-військовий союз, спрямований проти білих. Ця угода дещо уповільнила дії повстанців як мінімум у Лівобережній Україні, адже вони стали перед дилемою: разом з Махном підтримати червоних проти білих (але тоді треба виступити на врангелівський фронт чи, принаймні, мінімізувати бойові дії у червоному тилу) чи ніяких угод із червоними не укладати, позаяк ті у своєму ставленні до українського селянства виявилися нічим не кращі за білих. Вирішення цієї дилеми дійсно дещо деактивізувало повстанську боротьбу проти червоних, але не припинило її повністю. Тим більше, що комуністи не відмовлялися у принципі від своєї дискримінаційної стосовно селян аграрної політики. Щоденник М. Бобошка певною мірою відображає ці тенденції. Принаймні його записи від 25 серпня до 8 жовтня 1920 р. не містять згадок про повстанців та їх антиурядову боротьбу.

Проте записи прикажчика за жовтень свідчать про активізацію селянсько-повстанського руху восени 1920 р. 8 жовтня М. Бобошко записав до щоденника, що "пришло в город много солдат с артиллерией; говорят, будут посланы в уезд карательные отряды" [9, с. 238]. Отже, полтавські повстанці, принаймні значна їх частина, не підтримали союз махновців із більшовиками, і Полтавщина стала очевидною ареною війни селян проти комуністичного режиму. Вже 12-13 жовтня кобеляцький прикажчик зазначає, що "посланные в уезд карательные отряды творят, как передают, ужасы. По ночам видны большие зарева, жгут население..." [9, с. 238]. Щоденниковий запис від 16-17 жовтня пояснює причини опору селян-повстанців: М. Бобошко, зокрема, констатує, що в Кобеляках "тихо, а на уезде не спокойно; продолжается выкачка хлеба и волнения крестьян" [9, с. 239].

Антиврангелівський союз махновців із більшовиками проіснував відносно недовго - до остаточної поразки Російської армії білих у листопаді. Вже наприкінці цього місяця більшовики взяли курс на рішучу

ліквідацію повстанського руху України, насамперед махновщини, що зумовило жорстке протистояння між більшовицьким режимом та українськими повстанцями взимку 1920-1921 рр. Чутливий до військово-політичної інформації М. Бобошко не міг не помітити новий спалах селянської війни. 6 грудня 1920 р. він записав у щоденнику: "В уезде опять безпокойно; идет борьба с бандитизмом. Привезли несколько человек убитых; говорят, что в уезде опять убито сорок чел. солдат и милиционеров" [9, с. 243]. Вживання автором "Щоденника" словосполучення "боротьба з бандитизмом" може свідчити, що він перебував під значним впливом радянської пропаганди, адже саме більшовики йменували повстанський рух бандитизмом. Співчуваюча справі повстанців людина, вочевидь, користувалася б іншою термінологією. Тим не менш, М. Бобошко, намагаючись бути об'єктивним спостерігачем, визнавав силу місцевого повстанства. Так, 31 грудня він записав: "В уезде очень тревожно, из города все посылают экспедиции солдат, но это мало помогает делу" [9, с. 244]. Подібні записи з'являлися в "Щоденнику" і в січні 1921 р. 10 січня, наприклад, М. Бобошко записав: "В уезде сильно тревожно, появилась масса повстанцев"; наступного дня там з'являється майже тотожний запис: "В уезде сильно тревожно, говорят, появились отряды Махна" [9, с. 246].

Підбиваючи, за власною традицією, підсумки за попередній рік, М. Бобошко 13 січня, тобто на "старий" Новий рік, зробив у щоденнику довгий запис, намагаючись дати власну оцінку річним подіям. Не обійшов він увагою, звісно, й повстанський рух, зокрема махновщину. Згадуючи про війни більшовиків проти Польщі, С. Петлюри та П. Врангеля у першій половині 1920 р., кобеляцький прикажчик зазначив, що "Махно тоже организовал отряды анархистов-повстанцев, и тоже объявил войну большевикам; кроме того, везде на Украине появилось много повстанцев... Махно даже взял Екатеринослав" [9, с. 247]. Останнє

твердження не відповідало дійсності (або ж М. Бобошко плував події минулого року з подіями року попереднього, 1919), адже махновці у червоних ніколи не відбивали Катеринослав, тим більше у 1920 р.

Описуючи другу половину 1920 р., М. Бобошко демонструє неабияку обізнаність в українських подіях взагалі і перипетіях боротьби махновців зокрема. Він повідомляв, що після укладеного між більшовиками та поляками перемир'я "Махно вдруг предложил красным свою помощь против Врангеля, и получил боевую задачу взять Крым" [9, с. 248]. Проте після перемоги над військами Врангеля у більшовиків "оставался еще один враг, самый ничтожный, по заявлению (советского) правительства, это повстанцы, которые официально признаны бандитами, и которые будут-де уничтожены в самое короткое время; и вдруг Махно опять изменил большевикам, и превратился в возстанца против Советской власти. Сейчас положение не определенное. Официально заявляется, что борьба с бандитами протекает успешно, но слухи, быть может и лживые, говорят другое... Махно организовал массу повстанческих отрядов, и к нему присоединилось много частей Красной армии - особенно "буденовцев", знаменитой кавалерии красного генерала Буденова; этими отрядами заняты многие будто-бы / обширные/ местности" [9, с. 248].

Ця довга цитата однозначно свідчить не тільки про розуміння М. Бобошком суті селянсько-повстанського руху в Україні. Кобеляцький прикажчик на четвертому році революції починає усвідомлювати, як бачимо, факт невідповідності політики більшовиків їх псевдореволюційній риторичі. Українські повстанці, включаючи махновські формування, явно не вважалися ним пересічними бандитами, на чому маніакально наполягала комуністична пропаганда. Вартої уваги, безперечно, є інформація про схильність червоноармійців переходити на бік махновців. Це пояснювалося, вочевидь, негативною для

селян аграрною політикою комуністів, що спонукало мобілізованих до Червоної армії селян приєднуватися до таких же селян-повстанців.

Не обійшов М. Бобошко увагою, звісно, й повстанців рідного повіту. Він повідомляв, що "в уезде маса повстанцев, это уже факт, и сегодня (13 січня. - Авт.) к нам в город пришел большой отряд с артиллерией и пулеметами. Правда, никто не /знает/, зачем они, но по всей видимости, для борьбы с повстанцами" [9, с. 248].

17-18 січня 1921 р. прикажчик знов констатував, що "в уезде масса повстанцев, повсюду /их/ стычки с войсками; говорят, / что/ в Хорошках и Орлике банды, туда пошли отряды (красных)" [9, с. 250]. На берегах Орелі відбулися бої повстанців з урядовими військами. Як наслідок, за даними М. Бобошка від 20-21 січня, до Кобеляків "привезли из уезда человек 20 убитых красноармейцев и похоронили. Говорят, что опять убито очень много под Орликом. Выступила в Новомосковск конная дивизия с артиллерией, а к нам пришло много новых частей войск" [9, с. 250].

Подібні записи у "Щоденнику" його автор залишає протягом січня 1921 р. 26 січня М. Бобошко, наприклад, фіксує, що "хоронили опять убитых красноармейцев; в уезде борьба продолжается"; 27-28-го - "говорят, что в уезде опять убито много красноармейцев; будто бы во время урагана 25... повстанцы захватили отряд (красных) и много побили; борьба разгорается"; 30-31-го - "передвигается много солдат, и в городе их масса. Говорят, что борьба с повстанцами, или как их называют, бандами, будет самая решительная" [9, с. 251].

З невідомих причин вкрай мало записів до щоденнику кобеляцький прикажчик робить у лютому 1921 р. Утім, деяка інформація, що стосувалася повстанського руху, в наративі присутня. Зокрема, М. Бобошко свідчить про те, що у першій половині лютого "ничего особенного не случилось. Солдаты ушли, остался только один полк для охраны. Ничего ниоткуда не

слышно, и все тихо" [9, с. 252]. Інше повідомлення стосується кооптації колишнього ватажка місцевих повстанців Якова Огія до органів радянської влади у Кобеляках [9, с. 252].

Протягом березня 1921 р. М. Бобошко зробив тільки один запис, який стосувався урядово-повстанського протистояння. Наприкінці місяця він фіксує, що "в Бреусовской волости убит председатель комнезама, за это там разстреляно 10 чел. И кроме этого здесь взяли в арестном доме 6 чел. невыполнивших разверстку и тоже разстреляли за него; прямо ужас! Когда же оно окончится" [9, с. 254]. В останніх словах прикажчика відчувається гірка суміш жаху від карально-репресивної політики діючої влади та ясного усвідомлення, що така політика триватиме доти, доки чинитимуть опір повстанці. Цивільне населення міст, яке не до кінця розуміло протестні мотиви селян, було явно втомлене війною, мріючи про довгоочікуваний спокій.

Проте навесні 1921 р. повстанці України активізували свої дії, що не залишилося непоміченим й М. Бобошком. За 6-27 квітня він робить, зокрема, такий запис: "В уезде опять безпокойно, появилось много повстанцев; но, в общем, тихо" [9, с. 255]. Кінець квітня у Кобеляцькому повіті вийшов доволі напруженим. 29-30 квітня прикажчик записав, що "в уезде убит член исполкома Лук'янченко и еще несколько человек, в городе сильная тревога; появились повстанцы. Отряды недалеко от Кобеляки" [9, с. 255, 256].

Скромний запис у "Щоденнику" за 2-28 травня - "везде тревога в уезде" [9, с. 256] - фактично приховує дійсне напруження, що охопило Полтавщину цього місяця. Губернія стала ареною як чисельних рейдів махновських загонів, так і бойових операцій місцевих повстанців. А Кобеляцький повіт штабом махновської армії був оголошений зоною збору територіальних повстанських загонів [6, с. 556]. Ці збори було призначено на 25 травня 1921 р. Із своїх Кобеляків М. Бобошко спостерігав за цими

подіями. 30-31 травня він записує, що "везде не спокойно. Махно продолжает гастролировать по-прежнему, власть бессильна бороться с ним" [9, с. 256].

Останні слова про Махна, втім, не стали пророчими. Рейдуюча армія махновців на початку липня остаточно залишила терени Полтавщини, а наприкінці серпня 1921 р. Н. Махно з невеличким загonom остаточно залишив й терени України [Див.: 4]. Втім, місцеві повстанці продовжували нерівну боротьбу. М. Бобошко, занотуюючи у щоденнику події за першу половину червня, зафіксував, зокрема, що "в уезде масса повстанцев. Очень непокойно, совершается масса убийств, классовая борьба не утихает" [9, с. 257].

Цінними є свідчення кобеляцького прикажчика про голод, перші ознаки якого почали проявлятися в українському селі влітку 1921 р. Він зазначав, що "хлеба и огороды очень плохие, ввиду этого хлеб на рынке страшно вздорожал", "цены на рынке поднялись до невероятия, особенно /на/ хлеб... положение создалось невыносимое, и общее недовольство политикой правительства нарастает" [9, с. 257].

Не дивлячись на загальнонародне незадоволення владою, повстанці Південної Полтавщини у липні 1921 р. дещо знизили свою активність, що могло бути спричинено як посиленням репресивно-каральної політики більшовиків, так і початком голоду. Водночас влада оголосила амністію повстанцям [Див.: 1], що певним чином впливало на настрої повстанства. Такі настрої були помічені навіть городянами, в тому числі М. Бобошком. У записах за першу половину липня він, зокрема, зазначав, що "ничего особенного не случилось, все тихо, даже повстанцы притихли. На днях приезжало несколько человек из отряда Левченко в Исполком для переговоров о подчинении отряда сов./етской/ власти; неизвестно, чем окончились переговоры" [9, с. 258].

Андрій Левченко впродовж літа 1920 - початку 1922 р. був найавторитетнішим

повстанським отаманом міжріччя Ворскли та Орелі [Див.: 5], нейтралізацією якого займалися репресивні структури двох губерній - Катеринославської та Полтавської. Намагаючись його нейтралізувати, більшовицька влада запропонувала отаману у липні 1921 р. розпочати переговори на умовах оголошеної 4-м Всеукраїнським з'їздом рад амністії для учасників повстанського руху. Переговори формально розпочалися 5 серпня у Кобеляках, проте переговорники не знайшли спільної мови, і А. Левченко продовжив боротьбу проти комуністів до моменту свого арешту у Катеринославі у квітні наступного року. Отож, дані М. Бобошка є доволі цінними для дослідження боротьби цього отамана.

Згадав прикажчик у своїх записях й про іншого місцевого отамана, який співдіяв з А. Левченком, - Петра Погорілого. П. Погорілий був учасником переговорів з владою у Кобеляках, тому місцеві жителі безперечно могли його бачити. Щодо цього у "Щоденнику" міститься запис від 2-13 серпня 1921 р.: "Приехал в город Погорельый Петро для переговоров о сдаче его отряда, идут переговоры" [9, с. 259]. Обережні отамани, як зазначено вище, не знайшли порозуміння із більшовиками, що також не залишилось не поміченим М. Бобошком. 15-19 серпня прикажчик записав, що "Погорельый П./етро/ ушел из города и собрал отряд. Против него послали много солдат, и окружили под Перегоновкой. Завязался бой, который продолжался целый день 5-го (серпня. - Авт.) и целую ночь против 6-го, в конце концов Погорельый прорвался и ушел. В него взяли в плен 9 чел.; красные потеряли 9 чел. убитых /и/ 23 тяжело раненых, и много легко раненых" [9, с. 260]. Боротьба П. Погорілого тривала до 18 січня 1922 р., коли він загинув у нерівному бою з червоними карателями [5, с. 51; 10].

Щоденні записи кобеляцького прикажчика закінчуються у листопаді 1921 р. Про повстанців він більше нічого не записував, тільки в одному місці зазначив, що неправильно стягувався податок,

який був надмірно високим, хліба у продажу було замало і коштував він дуже дорого [9, с. 260, 261].

Поза будь-яким сумнівом, "Щоденник прикажчика" М. Бобошка є цінним і цікавим історичним джерелом доби Української революції 1917-1921 рр. Відверто кажучи, дивує той факт, що такий нарратив, який містить значний масив різнопланової інформації, а також суб'єктивні оцінки спостережливого, вдумливого автора, і досі практично не введений істориками у науковий обіг. Залишається сподіватися, що дана стаття, в якій аналізується лише одна з багатьох тем, описаних автором щоденника, стане повноцінним предметом критичного осмислення дослідниками, і "Щоденник прикажчика" займе гідне місце в корпусі джерел з історії України ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. Архірейський Д. В. Амністія як елемент боротьби з українським повстанством у 20-х рр. // Грані. - 1999. - № 5. - С. 47-51.
2. Архірейський Д. В. Денікінський терор // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід ред. В. А. Смолій. - К.: Наук. думка, 2002. - С. 161-177.
3. Архірейський Д. В. Заручництво як метод більшовизації українського села // Грані. - 2004. - № 4. - С. 19-25.
4. Архірейський Д. В. Останній рейд Махна // Південна Україна. - 2002. - № 2. - С. 236-244.
5. Архірейський Д. В. Отамани громадянської війни. Андрій Левченко // Грані. - 1999. - № 2. - С. 48-54.
6. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Истор. повествование. - К.: Проза, 1993. - 592 с.
7. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова. - М.: РОССПЭН, 2006. - 1000 с.
8. Огій Яків Родіонович <http://histpol.pl.ua/person/pers-15/pers15-009.htm>
9. Погода Ю. В., Попруга Ю. А. Дневник приказчика. - Полтава: Фирма "Барз" Инк., 2005. - 296 с.
10. Ревегук В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. Отаман Андрій Левченко <http://www.repres.poltava.ws/povstan/levchenko.htm>
11. Русская народная линия. Информационно-аналитическая служба: ruskline.ru/author/p/pogoda_yurij_vladimirivich
12. Славянство. Форум славянских культур: www.slavyne.ru/proekty/slavyane/pogoda_pravda.php

